

נחל הטחנות

סקר ארכאולוגי בנחל צלמון

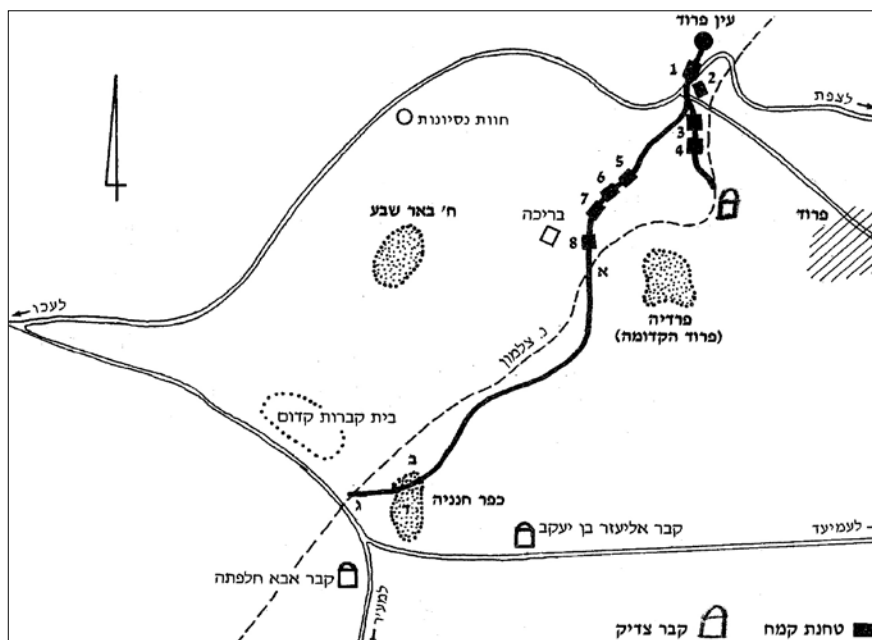
יוסי סטפנסקי, ראפע אבו־ריא

בחודשים מאי-ספטמבר 2008 נערך סקר ארכאולוגי לאורך ערוץ נחל צלמון וגדותיו בגליל התחתון מקיבוץ פרוד בצפון-מערב ועד למוצא הנחל סמוך לגינוסר שבדרום-מזרח הכינרת. לסקר חשיבות מרובה, ולו רק מהסיבה שזו הפעם הראשונה שטחנות הקמח הרבות והמפורסמות של נחל צלמון זוכות לבחינה מחודשת ולהערכה שימורית, לאחר ששמואל אביצור סקר אותן לראשונה בשנות ה-50 של המאה ה-20. חלק מהמצאים (ובפרט אבני הרחיים והטחינה) שראה אביצור כבר אינם בשטח; מאידך, בסקר זה התגלו פריטים חדשים שאביצור לא דיווח עליהם.

מבוא גאוגרפי, היסטורי, ארכאולוגי

אורכו של נחל צלמון מפרוד ועד לשפכו בחוף הכינרת ליד גינוסר הוא כ-27 ק"מ. בראשיתו, בקטע קצר שבו הוא עוקף מצפון את היישוב העתיק פרוד (ח' פרדייה, נ"צ 2596 2003), ערוץ הנחל מתחתר לעומק רב יחסי ויש לו אופי קניוני. לאחר יציאתו מהקניון סמוך לפניית הנחל דרומה, יש מקבץ מרשים של טחנות קמח קדומות בגדה הצפונית של הנחל, וכן מערות קבורה, סכרים ותעלות הטיה. טחנות הקמח הונעו באמצעות אמה שהובילה אליהם מים מעין פרוד.

טחנות אבו־חמיס (אתר 8),
מבט מדרום-מזרח

תרשים של אמת המים וטחנות הקמח
בין עין פרוד לכפר חנניה (צבי אילון)

הנחל ממשיך מכאן דרומה לכיוון בקעת חנניה בין שני יישובים עתיקים חשובים – באר שבע הגלילית (נ"צ 2595 1894) במערב וכפר חנניה (ח' כפר ענן, נ"צ 2586 1896) במזרח. בקטע זה של הנחל, לאורך הערוץ על הגדה המזרחית, פעלה בעבר אמה עתיקה שהובילה מים מעין פרוד לכפר חנניה (המשך האמה שהניעה את טחנות פרוד); שרידיה עדיין ניכרים במקוטע. האמה מופיעה באגדות ובמסורות עממיות שרווחו בין יהודי האזור ואספקת המים שלה נקשרה בנסים שנגרמו בזכות צדיקי פרוד וכפר חנניה.

היישוב פרוד התפתח על גבעה מעל הגדה הדרום-מזרחית של הנחל; כפר חנניה התפתח החל מהתקופה הרומית בהמשך מורד הנחל על הגדה המזרחית, ובאר שבע הגלילית הייתה עיר מבוצרת בתקופת הבית השני אשר התפתחה על פסגת גבעה נישאה ממערב לנחל. בעוד ח' באר שבע ניטשה כבר בתקופה הרומית הקדומה, הרי שפרוד וכפר חנניה המשיכו להתפתח כיישובים יהודיים בתקופת המשנה והתלמוד, ובימי הביניים התקיימו ככפרים ערביים (בכפר חנניה היה יישוב יהודי גם בימי הביניים; פרדייה התקיימה ככפר ערבי עד ל-1948). בכפר חנניה נמצאו שרידים של לפחות בית כנסת עתיק אחד ונחשף בו בית יוצר מרכזי לייצור כלי חרס יהודיים שהופצו בכל רחבי הגליל בתקופת המשנה והתלמוד. בח' פרדייה טרם נערכו חפירות ולא נמצאו בה שרידים מובהקים של מבנה ציבורי כמו בית כנסת, אך מחפירות שנערכו בשיפולי גבעת הכפר המערביים (נ"צ 2597/1904) שבהן נחשפו שתי מערכות קולומבריה (מתקנים חצובים לגידול יונים) וקבורה מן התקופה הרומית וכן מתקני תעשייה חקלאיים (גתות), וכן מן המקורות התלמודיים עולה שגם פרוד היה כפר יהודי איתן ומבוסס. בימי הביניים התפתחו מסורות על קבורת אחדים מחכמי התלמוד באזור כפר חנניה ופרוד; קדמותן של המסורות מוכחת גם מתוך אגדות שרווחו בין תושבי הכפרים הערביים אודות

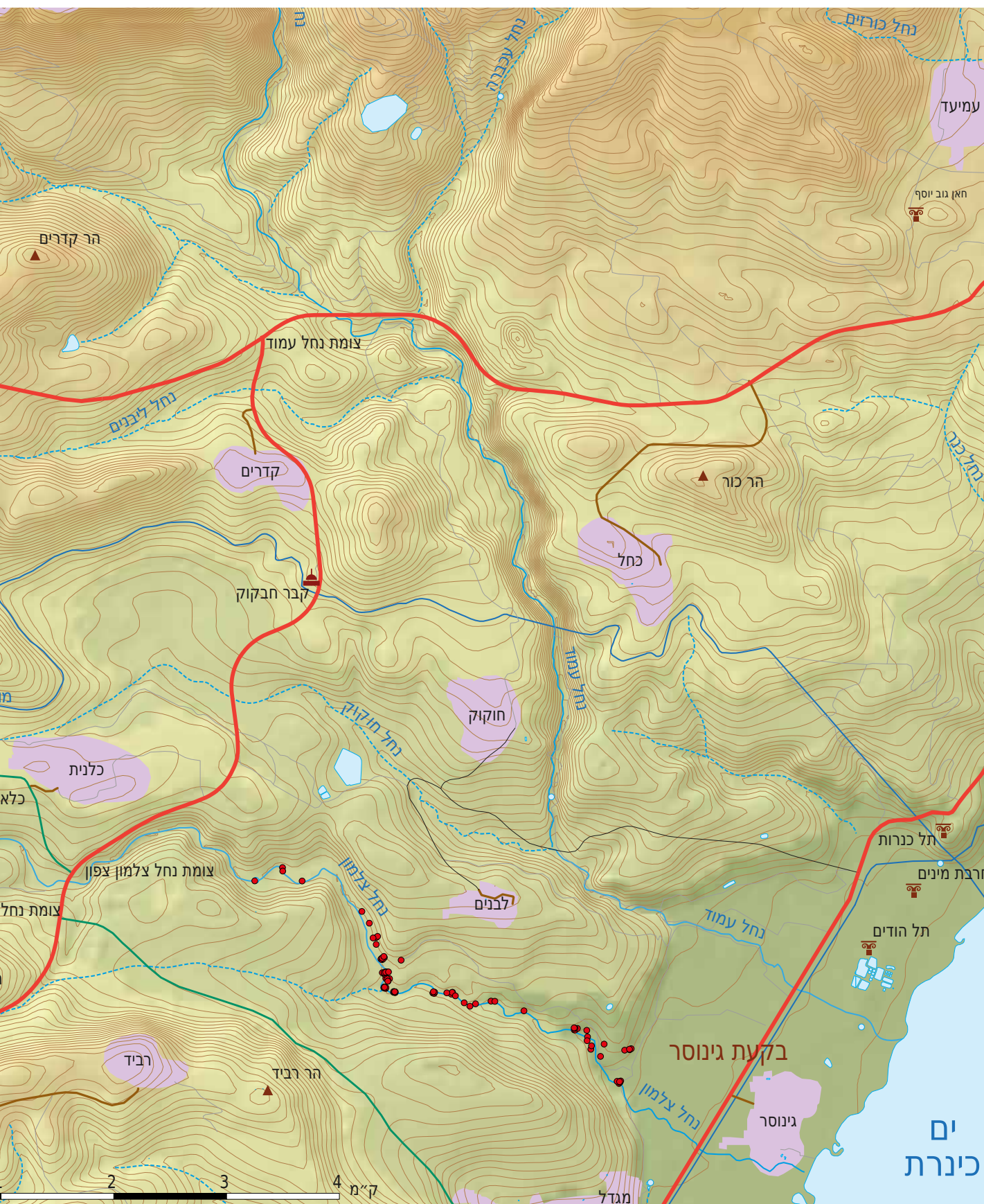
צדיקים אלה. ר' משה באסולה (1522) מזכיר אגדה לפיה התווכחו אנשי פרדייה ואנשי כפר ענן על זכויות המים של נחל צלמון מתוקף זכותו של צדיק – ר' נחום איש גמזו מצד פרוד ור' אבא חלפתא מצד כפר חנניה. על פי האגדה, ר' אבא חלפתא בא בחלום לאחר מתושי כפר חנניה היהודיים והודיע לו על שטר קנייה הטמון בקברו ומוכיח כי קנה מר' נחום איש גמזו את הזכויות על המים "ולא יוכל שום אדם לעכב מרוצת המים ולהשקות שדהו", וכך ניצחו בדין אנשי כפר ענן במשפט שנערך "לפני מלך מצרים". על רקע אגדה זו ניתן לערוך טיול מאלף לאורך אמת המים וטחנות הקמח של הנחל בקטע שבין עין פרוד וכפר חנניה, ולשלב בו גם ביקורים בקברים המיוחסים לצדיקים המקומיים.

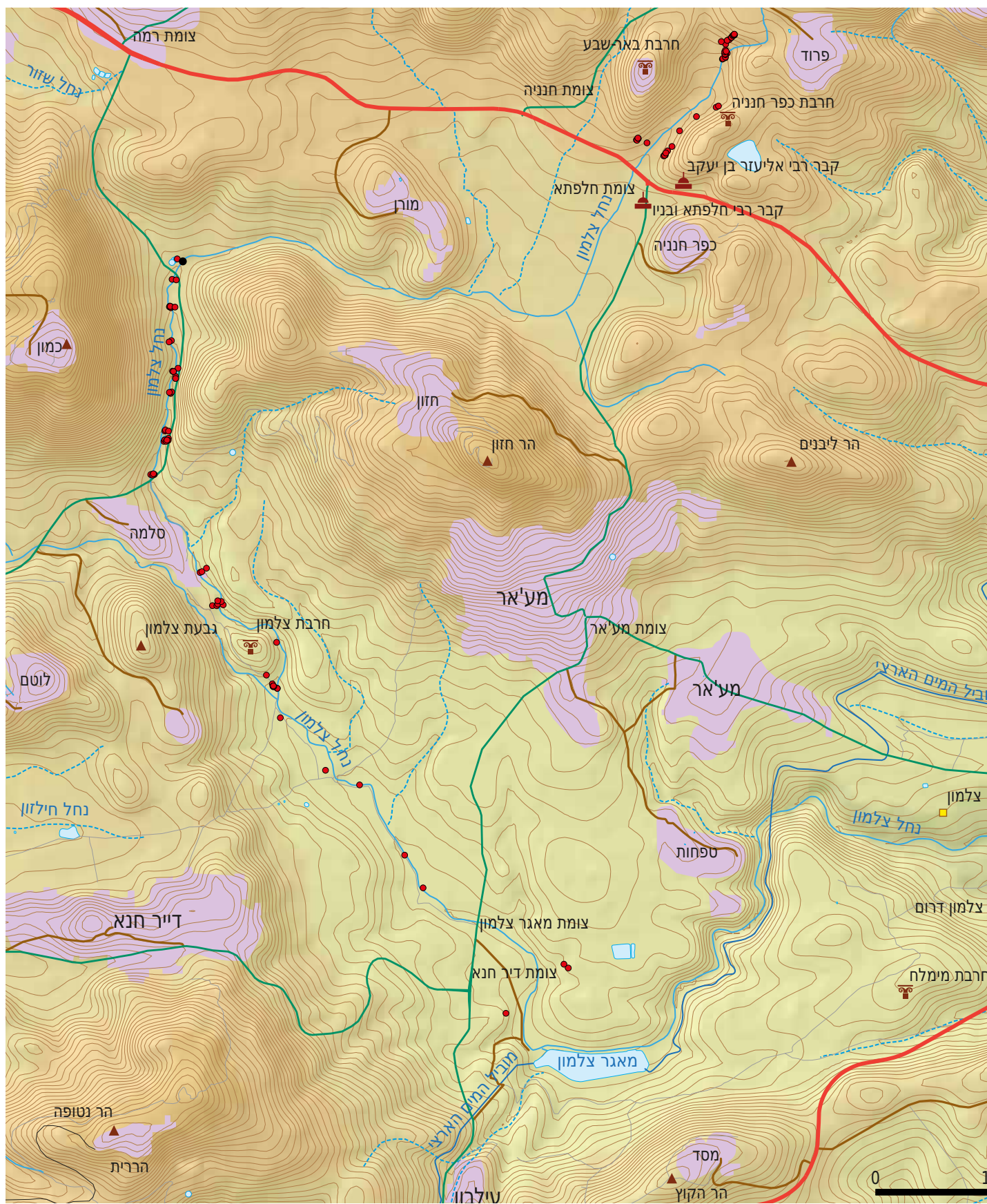
מדרום לכביש המחבר בין צומת חנניה וצומת חלפתא עובר הנחל בשטח בקעת חנניה הנטועה היום במטעי פרי. בשוליה הדרומיים של הבקעה פונה ערוץ הנחל 90 מעלות לכיוון מערב, והוא עובר בין הגבעות שעליהן הוקמו היישובים החדשים חזון ומורן; בעין צלמון שוב פונה הנחל פניית 90 מעלות דרומה, וכאן הוא חוזר לזרם דרומה ובהמשך לדרום-מזרח לעבר מאגר צלמון הסמוך לעילבון. זרימת הנחל מבקעת חנניה מערבה מצביעה על כיוונו המקורי של הנחל הקדום לעבר הים התיכון; רק בעקבות היווצרות בקע הירדן והכינרת שינה הנחל את כיוון זרימתו המקורי ממערב לכיוון דרום ודרום-מזרח לעבר הכינרת בפעולה גאומורפולוגית של "שביית נחלים". מעין צלמון, כאמור, הערוץ זורם דרומה, ומכאן לדרום-מזרח דרך בקעת הזיתים הפורייה אשר מדרום למע'אר ועד למאגר צלמון סמוך לכפר עילבון. בקטע זה אוסף הנחל את מי המעיינות של עין צלמון והם מנוצלים להפעלת טחנות קמח ומתקנים אחרים, וגם לאספקת מים ליישוב העתיק החשוב צלמון (ח' סלמה, תל צלמון, אתר 26.III) שעל שמו נקרא היום הנחל כולו. בבקעה דרכה עובר הנחל מדרום למע'אר צומחים עצי זית עתיקים ביותר. מלבד היישובים הגדולים מע'אר ועילבון שהתפתחו מצפון ומדרום לבקעת הזיתים, אותה אתר יישוב קטן בקרבת הנחל עצמו מצפון למאגר צלמון (ח' וזיה, אתר 52.II).

ממאגר צלמון ועד לעין רביד אשר ממזרח לצומת צלמון זורם ערוץ הנחל לצפון-מזרח ואחר כך מזרחה, בקרבת היישוב טפחות ובית הסוהר צלמון. לקטע זה אופי קניוני. אין בו מעיינות קבועים ולא נותרו בו שרידים ארכאולוגיים המעידים על פעילות אנושית.

אף שכיום אין רביד יבש ואף לא ניכר בבירור מקום נביעתו, אין ספק כי שימש מקור מים ליישוב העתיק הקטן שהתקיים בתקופה הרומית בח' רביד (נ"צ 2520 1947) על הרכס שמדרום למעיין. מי המעיין, שהצטרפו בעבר לזרימת המים שבאה ממעלה הנחל, נוצלו בהמשך – עם נביעות קטנות יותר הנובעות במורד הנחל – להנעת טחנות קמח נוספות, ובמיוחד מקבץ הטחנות המרשים שבאזור כביש נ"צ 2515196 0 והטחנות שבאזור אבו-שושה קרוב ליציאת הנחל אל בקעת גינוסר. חלק מן הטחנות האלה בנחל צלמון תחתון היו פעילות עד למאה ה-20, והן נחשבות בין הטחנות המרשימות ששרדו עדיין בנופה של ארץ ישראל.

בערוץ הרחב יחסית שממערב לאבו-שושה ולעין דושנה גדלים עצי שקמה גדולים, ביניהם עתיקים למדי, המהווים חלק חשוב ממכלול שמורת הטבע של נחל צלמון בקטע זה. ביציאת הנחל אל בקעת גינוסר נוצלו מימיו להנעת טחנות קמח וסוכר שפעלו בקרבתו ואף בתחום הכפר הערבי לשעבר אבו-שושה ("גבעת אילה" כפי שהאתר מכונה במפת המרכז למיפוי ישראל

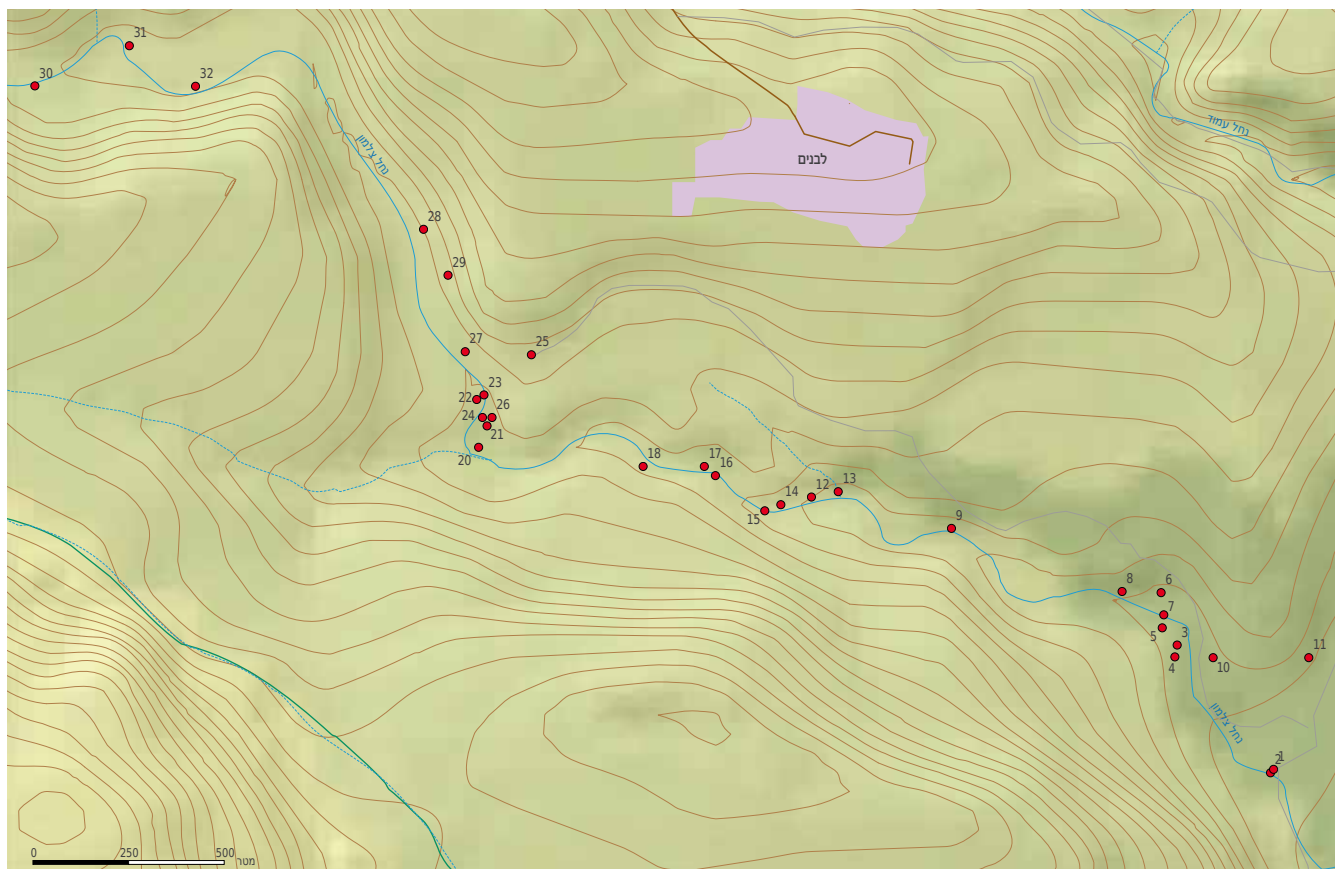

בק.מ. 1:50,000, נ"צ 2512 (1979). באבו־שושה, היום חורבה נרחבת שחלקה מוכשר ונטוע במטעי פרי, התקיים יישוב עתיק מתקופת הברונזה התיכונה (לפני כ־4000 שנה) ואילך. האתר רווי בעתיקות. עוזי ליבנר ערך בו סקר ארכאולוגי על פיו האתר היה מיושב באינטנסיביות גם בתקופות ההלניסטית והרומית, ומכאן תימוכין לסברה שבאתר זה התקיים היישוב היהודי גינוסר המופיע במקורות היהודיים והנוצריים של תקופת הבית השני.

לזיהוי זה השלכות כלכליות־תיירותיות חשובות הרלוונטיות לכל תכנון פיתוח עתידי של האזור; גינוסר הוא שם המופיע בברית החדשה כשם של ים כינרת (עם השם "ים הגליל") ושל הבקעה (בקעת גינוסר) ולכן זיהוי זה חשוב ביותר לנוצרים; השם מופיע גם במקורות היהודיים כשם הימה, כשם הבקעה וגם כשם יישוב שהתקיים על חוף הימה. נציין כי זיהויה של גינוסר העתיקה בח' אבו־שושה כמעט ואינו מופיע בספרות ואינו ידוע ברבים; גם לאנשי קיבוץ גינוסר עצמו הזיהוי אינו מוכר (עד עתה היה מקובל לזהות את גינוסר העתיקה בתל כנרות, אך החפירות הארכאולוגיות שנערכו בתל זה בשנים האחרונות הראו בעליל שיש לפסול אפשרות זו). זהו חידוש של השנים האחרונות, ומסתבר שגינוסר העתיקה התקיימה כאן, בין היתר (ואולי בעיקר) בזכות נחל צלמון שמימיו נשפכים כאן אל בקעת גינוסר הפורייה, ופחות בשל קרבתו אל חוף הכינרת כפי שחשבו בעבר. עם זאת, ח' אבו־שושה – היא גינוסר – טרם נחפרה ועל פני השטח לא נראים שרידים מונומנטליים.

בקטע שבו הנחל זורם בתוך בקעת גינוסר עצמה, כמו גם בקטע של הנחל מכביש מגדל־ראש פינה ועד לשפכו אל הכינרת סמוך לבית ההארה של קיבוץ גינוסר, לא נתגלו אתרי עתיקות לאורך הערוץ או על גדותיו. עם זאת, כ־300 מ' מדרום לשפך נחל צלמון בחוף הכינרת, בתחום רצועת השפל של הימה בגובה 212- מ', נתגלתה ונחשפה במלואה בשנות ה־80 של המאה הקודמת ספינה עתיקה מתקופת הבית השני (המכונה לעתים "ספינת ישו"). הספינה מוצגת היום לאחר שימורה המלא בבית יגאל אלון בגינוסר סמוך מאוד למוצא הנחל אל הימה. נראה כי מקום התגלית עצמו היה אתר בנייה ותיקון של ספינות בתקופה הרומית.

האתרים בנחל צלמון התחתון והעליון

אתרים 1-32 נחל צלמון תחתון: מגינוסר במזרח ועד עין רביד במערב.

אתרים 33-51 נחל צלמון עליון: מפרוד עד כפר חנניה.

אתרים 52-53 ליד כביש עילבון-מע'אר, מצפון למאגר צלמון.

1. **טחנות אל-קבו:** בניין טחנת קמח חרב דמוי מגדל המתנוסס לגובה 6 מ' בגדתו הצפונית של ערוץ הנחל. מדרגות ששרדו בחלקן בפינה הדרום-מזרחית של הבניין מעידות שהייתה כאן קומה שנייה. בקיר המזרחי הפנימי ניכר ראשה של קשת אבנים הבנויה מתחת למפלס הרצפה, המעידה על שרידי קומה מתחת למפלס הנוכחי של הבניין. סמוך לבניין שרידים של שלוש ארוכות להזרמת מים (הצפונית ניכרת בקושי), אליהן מובילה אמת מים ברוחב 1.2 מ' שהגיעה ממערב. צורת הארוכות ומיקומן סמוך לבניין ולא על גגו רומזים לקדמות הטחנה, שפעלה אולי כבר בימי הביניים.

2. סכר (?) אבנים: נדבך של אבני גוויל מבזלת החוצה את ערוץ נחל צלמון לרוחבו, מדרום לטחונת אל-קבו.
3. טחונת פאיז: שרידי טחנת קמח הרוסה בשיפולי מדרון בגדה המערבית של נחל צלמון. על שם מוכתאר הכפר אבו־שושה שביתו היה סמוך לטחנה.
4. בית המוכתאר: שרידי מבנה חרב (קורות בטון בערמה תחת כסות צמחייה) – ביתו של פאיז, מוכתאר הכפר אבו־שושה.
5. אמת מים לטחונת פאיז: גוש אבני גוויל מבזלת, שרידי טיח וטרורטין. חלק מאמת המים לטחונת פאיז.
6. עין דושנה: נביעת מים בגדה הצפונית של נחל צלמון, כתם צמחיית מים.
7. א־שיח' מוחמד: קבר שיח' מוחמד, מיקום משוער, על גדת נחל צלמון הצפונית מדרום לעין דושנה. אבני בזלת קטנות בתוך סבך של קנה מצביעות אולי על מקום הקבר.
8. טחונת אבו־חמיס: טחנת קמח גדולה, שהשתמרה באופן יוצא מן הכלל. גובה הבניין כ־8 מ'. הבניין "חתום", ולכן יש סיכוי שחלקיה הפנימיים של הטחנה (שאינם נראים מבחוץ) השתמרו. אמת מים מובילה לשתי ארובות (סתומות היום), קיר הארובה המערבי מדורג וקיר הארובה המזרחי מעוגל.
9. שרידי מבנה: שרידי מבנה (טחנת קמח לשעבר?), 3x5 מ', בנוי מאבני גוויל ומאבני בזלת מסותתות. נדבכי הבנייה בקיר הצפוני השתמרו עד גובה של 0.5–1 מ'. במדרון שמעל למבנה – אבנים, אולי שרידי אמת מים. מדרום, בערוץ הנחל, עץ שקמה גדול.
10. בית קברות: שרידי קברים מתקופת הברונזה התיכונה (1700–1800 לפסה"נ) במחשוף סלע במדרון מתחת לח' אבו־שושה מעל דרך העפר בגדה הצפונית של נחל צלמון. קבר אחד נחפר בשנות ה־60 של המאה ה־20 בידי קלייר אפשטיין, קברים נוספים חשופים בחתך. באזור זה נמצא גם בית קברות מוסלמי.
11. טחונת אבו־שושה: שרידי טחנה גדולה ביותר, בולטת על פני סביבתה, בעלת שתי קומות לפחות. בעבר פעלו בה ארבעה זוגות רחיים. מתחת לטחנה הקיימת יש סימנים לטחנה נוספת. אמת המים לטחנה העליונה מובילה על גבי קיר תמך איתן לשתי ארובות (הדרומית הרוסה), גובה מפל המים כ־6 מ'; גובה המפל לטחנה התחתונה כ־8 מ'. מהטחנה התחתונה יוצאת תעלה בצורת מגלש מטיח. בעבר שיערו שהטחנה בנויה על יסודות ביזנטיים; לפי עידן שקד, מומחה לטחנות קמח מימי הביניים, שבחן את האתר בעבר, המבנה שימש במקורו (בימי הביניים?) כטחנת סוכר. במאה ה־20 ועד לסוף תקופת המנדט פעלה כאן טחנת קמח שכונתה "אם הטחנות". משנות ה־20 ועד קום המדינה הטחנה נחכרה בידי יהודים מצפת ומטבריה. כיום מאיימת עליה סכנת התמוטטות ומסוכן מאוד להסתובב עליה וסביבתה.
12. אמת מים: קטעי אמת מים הרוסה המחבר בין הטחנות (השרידים מקוטעים)
13. שרידי בנייה: מעט שרידי בנייה פזורים במדרון. טחנת קמח הרוסה?
14. הטחנה הצפונית התחתונה: שרידי טחנת קמח הרוסה. בחלקה העליון ניכרים שרידי ארובה מטיחת בקוטר 70 ס"מ ובחלקה התחתון שרידי בנייה של מבנה איתן שהשתמר

אמת המים לטחנת אבו־שושה, 'אם הטחנות'
(אתר 11), מבט מצפון־מערב

לגובה 2.3 מ' (חמישה נדבכי בנייה) ולאורך 5 מ'. המבנה בחלק התחתון נראה כחלק מבית המנהרה של הטחנה. אביצור קרא למבנה זה "הטחנה הצפונית התחתונה", אך תיאורו לוקה בחסר (אפשר שלא ראה את חלקו התחתון של המבנה ותיאר רק את החלק העליון: "שרידים דלים של קטעי אמה הרוסה וארוכה פגומה"). בסקר הנוכחי התברר שטחנה זו השתמרה בצורה טובה יותר, אף מרשימה, יותר מכפי שהיה ידוע עד כה.

15. **אמת מים:** נקודה שבה אמת המים גלויה ושרידיה נראים היטב, עם השתמרות קיר התמך לגובה 2 מ'.

16. **סכר מבטון וברזל (מודרני).**

17. **הטחנה הצפונית העליונה:** טחנה גדולה ומרשימה בגדה הצפונית של נחל צלמון. חלקה העליון עם שתי ארוכות ופתח יציאה של המים בתחתית המבנה עדיין ניכרים בשטח. עם זאת "רצפת בית הרחיים" שראה אביצור בשנות ה־50 של המאה הקודמת אינה נראית היום. חלקה התחתון של הטחנה, ששימש בעבר כמנהרה, הוא מבנה בעל גג מקומר שהשתמר עד לגובה תקרתו המקורית. על פי התחלה של קשת העולה מזרחה מהמנהרה המערבית נראה כי היה כאן עוד מבנה מנהרה; דומה כי פתח היציאה בתחתית קיר הארוכה

העליון הזין בעבר את המנהרה המזרחית (שלא שרדה). ממבנה הטחנה מערבה ניכר תוואי של אמת מים (קו אבנים בולטות, חלקן מסותתות) לאורך כ־50 מ'.

18. **הטחנה הדרומית:** שרידי טחנת קמח בגדה הדרומית של נחל צלמון המכוסים בצמחייה עבותה (מעט מעל השביל המסומן של החברה להגנת הטבע). בטחנה שתי ארובות: את הארובה המערבית תיאר אביצור שמדר את קוטר (58 ס"מ). נראה כי לא הבחין בארובה המזרחית שחלקה התחתון חשוף כיום. קוטר הארובה 50 ס"מ והיא נבנתה מאבן גיר קשה, מכוסה בחלקה בשכבת טיח עבה ובמעטפת אבנים. חלק מהארובה חשוף עד לגרעין שלה ללא המעטפת; זהו מראה נדיר של חתך בארובה מקורית של טחנת קמח, היחיד במכלול הטחנות של נחל צלמון.

19. **טחנות אל-עילבוניה:** טחנת קמח במצב השתמרות טוב במיוחד בגדה הצפונית של נחל צלמון. ממכלול הטחנה השתמרו אמת המים שלה, הארובה, קיר הארובה (בגובה של כ־5 מ'), בניין הטחנה (בית הרחיים) והמנהרה שבה הונע גלגל הרחיים בכוח המים. במנהרה נותרו ציר עץ וגלגל מקוריים. הטחנה עבדה עוד בתקופת המנדט, ושמה נובע מרצונם של בעלי הטחנה ממע'אר למשוך אליה לקוחות מעילבון.

20. **טחנות רובדייה (טחנת לבדי):** טחנת קמח על שם החורבה רובדייה (היא ח' רביד) הנמצאת כ־1 ק"מ מצפון-מערב לטחנה. פעלה עד לשנות ה־30 של המאה ה־20. קיר בית הרחיים מעל המנהרה השתמר לגובה 6 מ'; קיר הארובה השתמר לגובה 3.5 מ'.

21. **נקודת פיצול של אמת מים לטחנת רובדייה ולטחנת עילבונייה.** בקושי ניכרת בשטח, בנקודה יש ריכוז של עצי שיזף.

22. **מטחנת א-ת'ום (טחנת התאומים):** טחנת קמח גדולה ומוצקה בגדה המערבית של נחל צלמון במצב השתמרות טוב מאוד; הפסיקה לעבוד לקראת סוף תקופת המנדט. מקור השם בשתי ארובות הטחנה הבולטות לעין. עץ דקל תמיר בולט בקרבת הטחנה. הקיר המערבי של חדר הטחנה ובו הארובות מתנשא לגובה 8 מ'; חדר הטחנה עצמו הרוס ללא תקרה אך עדיין ניכרות בקירותיו גומחות־קיר לקורות עץ והמנהרה של הארובה הצפונית שהיא בעלת תקרה מקומרת. אביצור ראה במקום שני גלגלי ברזל שאינם נראים היום. ייתכן שכוסו במפולת קירות הבניין. זקוק לעבודות שימור.

23. **גשר אמת המים:** אתר מרשים במיוחד (!) – קשת אבנים שאורכה 7 מ' הבנויה מעל ערוץ נחל צלמון. על קשת זו נבנתה אמת המים שחצתה כאן את ערוץ הנחל ממערב למזרח. מכלול הבנייה מכוסה כולו בטרורטין, המקנה אופי "מסתורי" ומראה מיוחד למכלול. נוף הנחל והצמחייה הנשקפים מכאן הוא בין הנופים היפים ביותר לאורך הנחל כולו. הגשר בסכנת קריסה.

24. **שרידי בנייה:** יסודות קיר בגדה המזרחית של נחל צלמון (נדבך אחד של אבני גוויל) המסתעף מערבה מאמת המים לאורך כ־20 מ' לעבר ערוץ נחל צלמון. באזור הקיר מעט שרידי בנייה שאולי קשורים לאמת המים שהובילה מים דרומה ומזרחה לעבר טחנות הקמח עילבונייה ורובדייה.

25. **שדה חרסים:** חרסים (בעיקר שברי קנקנים) מהתקופה הרומית בשדה חרוש המשתרע על

כ"13 דונם, כ"150 מ' מעל (ממזרח) לנחל צלמון. את האתר סקר עוזי ליבנר ולהערכתו החרסים מעידים על בית יוצר לקנקנים שפעל בסביבה בתקופה הרומית. מיקומו המדויק של בית היוצר טרם אותר.

26. **שרידי בנייה:** מעט שרידי בנייה במדרון בשטח המשתרע על 20x20 מ' מעל (ממערב) לאמת המים הבאה מהגשר שמעל נחל צלמון.

27. **מכלול בנייה:** מכלול בנייה מאבני בזלת (אבני גוויל ואבנים מסותות) ששטחו כ"10x10 מ'. גובה השתמרות הקירות 1-1.5 מ'. הקיר המערבי של החדר המרכזי במכלול מכוסה בטרורטין המעיד על זרימת מים בעבר. אפשר שהמבנה שימש לרחצת צאן. ממזרח למבנה: מעט יסודות של קירות וחרסים פזורים.

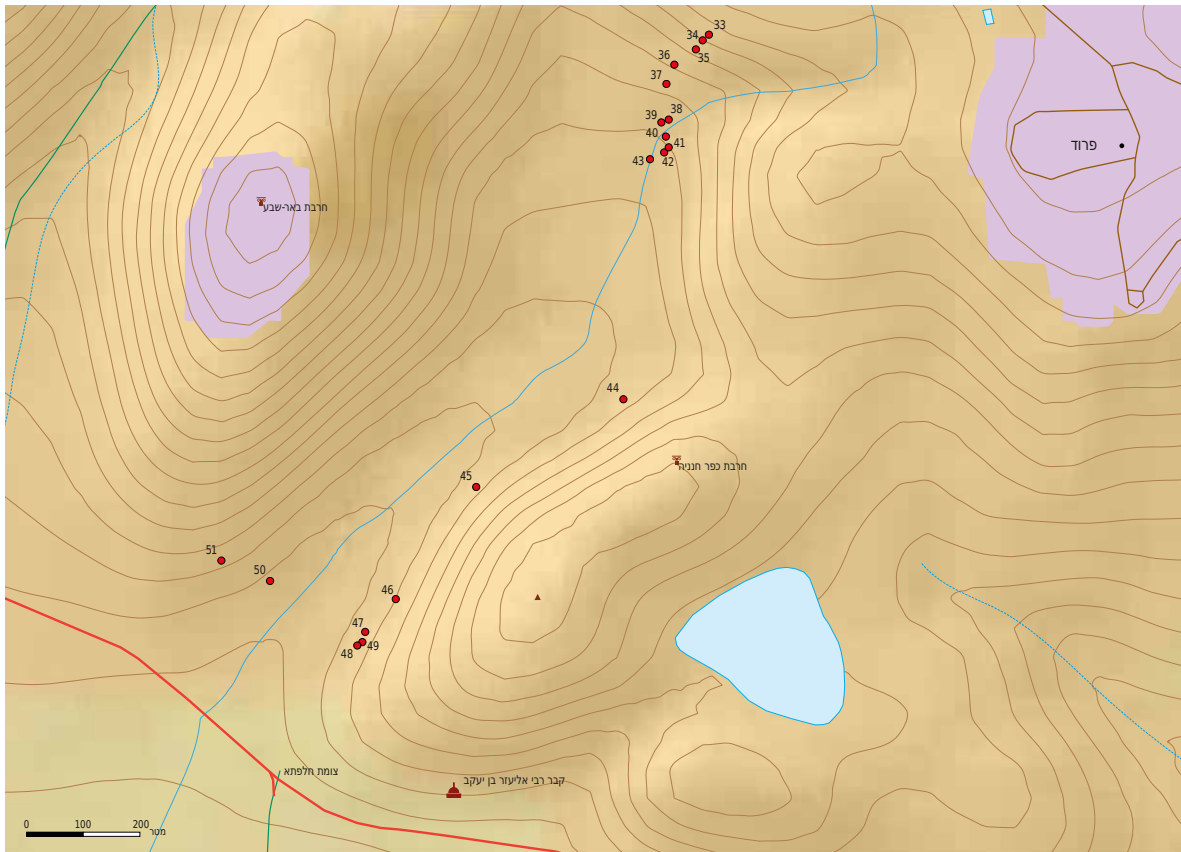
28. **דרך עתיקה (?)**: ברוחב 2-3 מ' בגדה המזרחית במקביל לתוואי נחל צלמון, כ"100 מ' ממנו. בנקודה זו (28) צולם חלק מקיר טרסה בעל שתי פנים המהווה, כנראה, קיר תמך לדרך.

29. **שרידי בנייה:** מכלול בנייה ששטחו 7x10 מ' ובו שני חדרים מאבני בזלת מסותות ומאבני גוויל; הקירות השתמרו לגובה 1.5 מ' (5-6 נדבכי בנייה). הכניסה למכלול בקיר המערבי (לא השתמר משקוף הכניסה), בקיר המזרחי השתמר חלון. בקרבת המבנה ממערב – מעט שרידי בנייה נוספים, כולל מבנה בזלת מודרני (כנראה של משפחה ברווית) ולידו ריכוז של עצי אקליפטוס.

30. **עין רביד:** מיקום משוער על פי מפת אגף המדידות, קנה מידה 1:10,000. כיום אין סימן למעיין. בשטח מעט חרסים קדומים.

31. **סכר (?)**: קו של סלעי גיר באורך של כ"20 מ' במקביל לערוץ הנוכחי של נחל צלמון. ייתכן כי אלו שרידים של סכר בערוץ הקדום של נחל צלמון. ממזרח להם פזורת של סלעי גיר על שטח של כשני דונם.

32. **טחנת קמח הרוסה:** טחנה הרוסה לגמרי, שאבניה פזורות לאורך 20 מ' על הגדה הצפונית של נחל צלמון. ניתן להבחין באבני בנייה מגיר ומבזלת וכן בשבר של אבן רחיים מבזלת. מעט מצפון לערמה זו, בקצה שדה בור, ערמת אבנים נוספת שאולי מסמנת את מיקום הטחנה בעבר. נראה שהטחנה נהרסה בזמן הכשרת השדה לעיבוד, לאחר שנות ה"50 של המאה הקודמת (אביצור דיווח בשנת 1955 שבמקום "בולט כמין מגדלון בגובה 2.5 מ'" והבחין גם בארובה).

33. **טחנת קמח ומבנה עתיק:** הטחנה העליונה בקבוצת "אשר הטחנות התחתון" של פרדייה הנמצאת במדרון מעל הגדה הצפון-מערבית של נחל צלמון מול ח' פרדייה (טחנה מס' 5 בתרשים של צ' אילן לעיל עמוד _____). מן הטחנה שרדו מעל פני השטח רק אמת המים וקיר התמך שלה, בעוד שהארובה, בית הרחיים והמנהרה אינם ניכרים היום. ממזרח לקיר אמת המים צמוד אליו מבנה איתן, חרב ונפול בחלקו, שגודלו 4x4 מ' והוא בנוי מאבני גיר קשות. כתליו השתמרו לגובה 2-4 מ'. הקיר הדרומי כלפי המדרון השתמר לגובה הרב ביותר. המבנה ללא תקרה ובפתח הכניסה שלו בכותל המזרחי ישנו משקוף. נראה כי יש לתארך את המבנה לתקופה העות'מאנית ואת הטחנה, ששרידיה אולי קבורים באדמה, לימי הביניים. בקרבת האמה מצפון-מערב מבנה מתקופת המנדט, כנראה מזמן קיום הכפר הערבי פרדייה. האתר זקוק לשימור וגם לחפירה ארכאולוגית, שיכולה לקדם מוצא לחידה בלתי פתורה זו.

34. **מערות קבורה קטנה:** 3x5 מ', עם שרידי 2-3 כוכים פגועים, מתחת לטחנה העליונה באשר הטחנות של פרדייה.

35. **טחנת קמח:** זו הטחנה השנייה בקבוצת "אשר הטחנות התחתון" של פרדייה הנמצאת

למעלה מימין: הטחנה העליונה בקבוצת אשר הטחנות התחתון של פרדייה (אתר 33), מבט מצפון משמאל: מערה קטנה עם גומחת חצובות ממזרח לטחנת הקמח 33, מבט מדרום

באמצע מימין: חוליית אמת מים באתרה (אתר 47), מבט מדרום משמאל: אמת המים העוברת כגשר מעל אפיק נחל צלמון (אתר 23), מבט ממזרח

למטה מימין: שרידי סכר בנחל פרוד (אתר 40), מבט מדרום-מערב משמאל: אשר הטחנות התחתון בנחל פרוד (אתרים 35, 36), מבט כללי מצפון

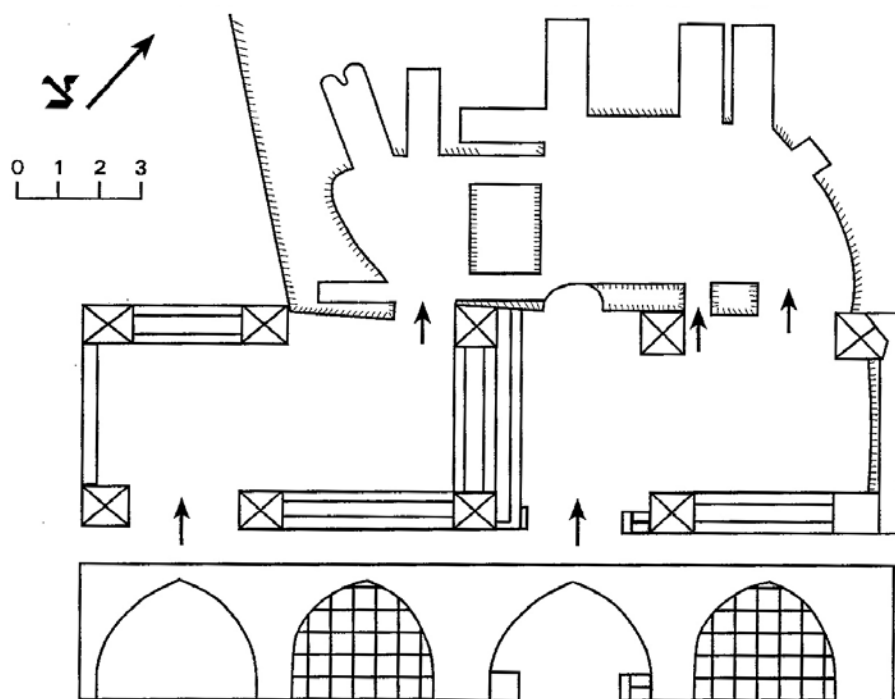

- במדרון מעל הגדה הצפון-מערבית של נחל צלמון מול ח' פרדייה (טחנה מס' 6 בתרשים של צ' אילן). השתמרו ממנה שרידי האמה, הארובה בקוטר 50 ס"מ וקיר הארובה, וכן שרידי פתח אנכי המוביל למנהרה הקבורה באדמה; בית הרחיים לא השתמר.
36. **טחנת קמח:** זו הטחנה השלישית בקבוצת אשד הטחנות התחתון של פרדייה (טחנה מס' 7 בתרשים של צ' אילן). השתמרו ממנה שרידי האמה ושרידים מחלקה התחתון המטויה של הארובה. אלמנט מעניין הוא שברי חרסים מהתקופה הרומית המאוחרת, שנוצרו בבית היוצר של כפר חנניה הסמוך, המשובצים בתוך טיח הארובה. אפשר שהחרסים רומיים לקדמותה של הטחנה (מן התקופה הביזנטית, כפי ששיער אביצור), אך הם אינם יכולים לתארך בוודאות את בניית הטחנה או להצביע על זמן שימושה (תיארוך מבוסס יוכל להתקבל רק באמצעות חפירה ארכאולוגית). אם החרסים אכן מצביעים כי הטחנה תפקדה בתקופה הרומית או הביזנטית אזי טחנה זו וכל הקשורות אליה הן בין הקדומות בארץ ישראל.
37. **מכלול בנייה:** שרידי מבנה הבנוי מאבנים מסותות ואבני גוויל מגיר; השתמרות לגובה 1-0.5 מ' (2-4 נדבכי בנייה), מעט טיח עם שברי חרסים. המבנה היה קשור כנראה לאגירת מים והזרמתם (מסומן כ"כריכה" בתרשים של צ' אילן).
38. **טחנת קמח:** זו הטחנה הרביעית בקבוצת אשד הטחנות התחתון (טחנה מס' 8 בתרשים של צ' אילן). טחנה זו לא תועדה בידי אביצור. מיקומה סמוך לערוץ הנחל, על הגדה הצפונית. השתמרו ממנה שרידי האמה וקיר הארובה.
39. **מערה:** מעין גומחה סתומה, בקרבת טחנה 38. עומק הגומחה 70 ס"מ, גובהה 70 ס"מ, רוחבה 1.20 מ'.
40. **סכר:** קיר אבני גוויל לרוחב ערוץ נחל צלמון באורך 7 מ'. תיאורכו אינו ידוע (אילן מזכירו בצירוף נ"צ לא מדויק).
41. **תעלת הטיה:** תעלה חצובה לאורך 10 מ' בערך, על הגדה המזרחית של הנחל, מדרום לטחנה 38.
42. **מתקן חצוב:** מעל תעלת ההטיה הנ"ל, גודלו 1.5x1.5 מ', גובהו 1 מ'. ברצפת המתקן ספלול (בור איגום קטן?) בקוטר 40 ס"מ, סתום בעפר. מעל המתקן סלע שטוח.
43. **ערוץ נחל צלמון, מרפון באבנים:** ניכר שהשקיעו כאן בעבר מאמץ בדיפון ערוץ הנחל, כנראה למניעת שטפונות ונזק לגדות.
44. **אמת מים (?):** קטע חצוב, אולי של אמת המים לכפר חנניה (מכוסה בצמחייה).
45. **שטח רווי בחרסים:** חרסי כפר חנניה (מרכז השטח – סביב נ"צ 189750/259111). נראה, שבסביבה היה אחד מבתי היוצר המפורסמים של כפר חנניה. בשטח נערכה חפירת בדיקה בשנת 1986 אך בית היוצר טרם אותר.
46. **גומחה גדולה:** חצובה בסלע, דמוית קונכייה, פתוחה למערב. רוחבה 2 מ', עומקה 1.5 מ', גובהה 1.5 מ'. בדופן הפנימית חצוב מדף צר ברוחב 10 ס"מ, ובדפנות הצפונית והדרומית חצובים זיזים קטנים. בדופן המערבית הקדמית חצובה הדופן לגובה 25 ס"מ בלבד. אין שרידי טיח בדפנות. אפשר שזו גומחה שנחצבה כמבואה למערת קבורה אך נעזבה ללא השלמת המערה, או אולי גומחה פולחנית.

מימין: מערת קבורה קטנה מתחת לטחנה
העליונה באשד השחנות התחתון של נחל
פרוד (אתר 34)
משמאל למעלה: פתח יציאת המים ב'טחנה
הצפונית העליונה' (אתר 17), מבט מדרום
משמאל למטה: פתח הארובה בטחנת אל-
עילבוניה (אתר 19)

47. **אמת מים:** קטע מאמת המים שהובילה מים מעין פרוד לכפר חנניה. מנקודה 41 ועד לכאן ניתן רק לשער את תוואי אמת המים, שעברה בוודאי ממזרח לערוץ נחל צלמון בכוח הכובד לאורך קו גובה ובירידה מתונה לכיוון דרום (בנקודה 44 ניכרת חציבה שהיא, אולי, קטע מתוואי האמה), אך לא נראו קטעים בנויים של האמה. בנקודה זו, 47, ניכרים לראשונה חלקים ברורים של האמה, כולל קטע חצוב וחוליית אמת מים באתרה.
48. **בריכת אגירה:** זו בריכת המוצא החצובה של אמת המים לכפר חנניה. מידותיה 4x7.3 מ', עומקה 5 מ'. הבריכה מטויחת (הטיח שרד רק בחלק מהדפנות) ומדרגות חצובות בתוכה. מדרגות עליונות מובילות למעלה הכפר מעל הבריכה. בדפנות הדרומית, המזרחית והצפונית נחצבו גומחות מבפנים (להגדלת נפח קיבולת הבריכה?). על האגדות סביב אספקת המים לכפר חנניה, ראו לעיל. מיקום הבריכה בתרשים של צ' אילן שגוי.
49. **חציבה:** 1x2 מ', עומק 30 ס"מ, מלאה באדמה. מקומה ליד בריכת האגירה.
50. **פתח כניסה למערת קבורה:** הפתח חסום באבנים ובעפר. מכאן ומערכה מתחיל תחום של בית קברות המכיל מערות קבור חצובות רבות; זו המערה שפתחה ניכר מעל פני השטח והיא קרובה ביותר לאפיק נחל צלמון.
51. **חאן (?) באר שבע הגלילית:** מבנה עתיק במדרון של גבעת באר שבע הגלילית. המבנה אולי שימש כחאן או פונדק דרכים בדרך העות'מאנית מעכו לחאן ג'וב יוסף (אזור קיבוץ עמיעד). המבנה בנוי בחזית מערת קבורה גדולה שנוצלה לאחסון, בעוד חלקה החדרים

תרשים החאן ליד באר שבע הגלילית: אגף תת־קרקעי של מחסנים במערת קבורה מהתקופה הרומית ולפניו אגף בנוי של אורות לסוסים

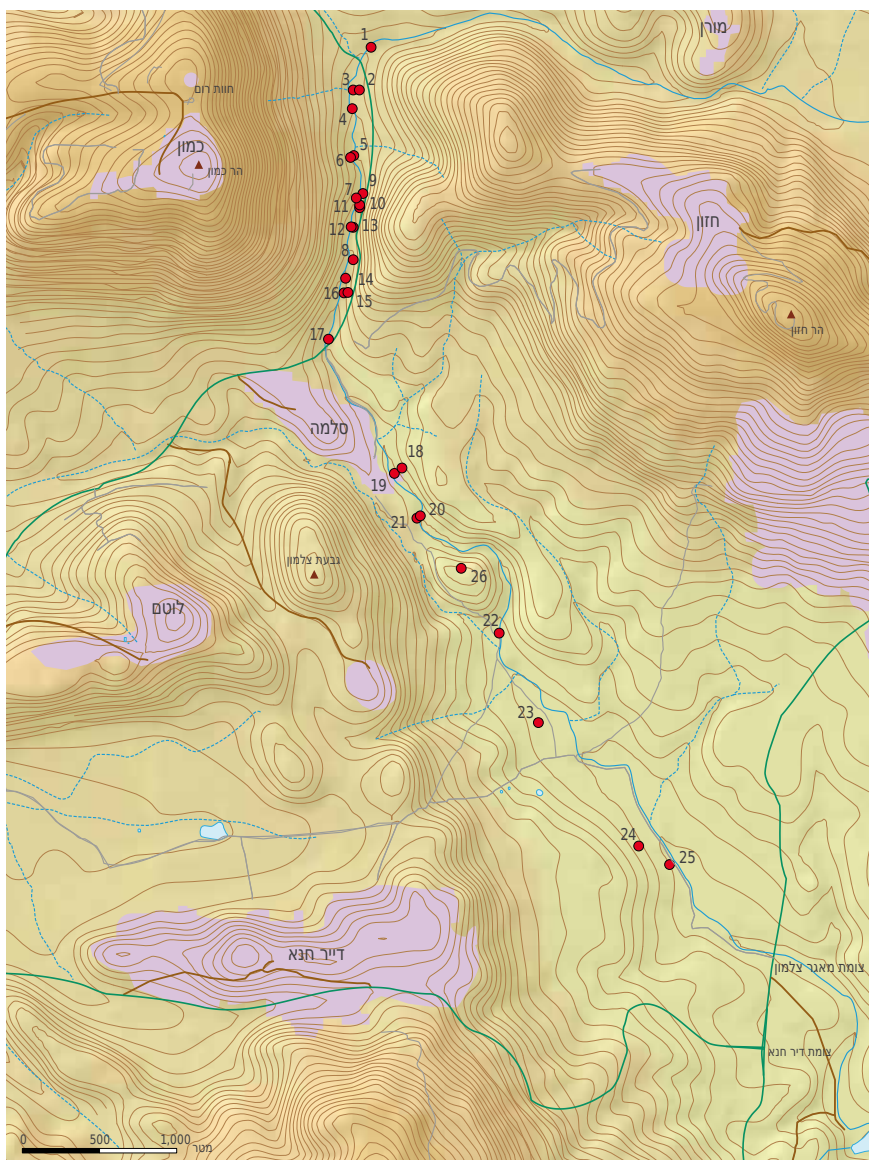
במבנה עצמו מעידה שבשלב האחרון של שימוש המבנה הוא תפקד כאורווה. המבנה מרשים בגודלו היחסי וכולט לעין במדרון החשוף; הוא נצפה היטב לכל מי שנוסע בכביש בין צומת חנניה וצומת חלפתא. בסביבות המבנה (ובעיקר מעליו ממערב) – קבוצה גדולה של מערות קבורה וגומחות קבורה חצובות בסלע. גם בהמשך מורד השלוחה לכיוון דרום ועד לכביש יש מערות קבורה, חלקן עם כניסות פיר. נראה כי זה בית קברות נרחב מן התקופה הרומית שטרם נחפר. זקוק לעבודות שימור ולחפירת בדיקה לתיארוך המבנה.

52. אל-וזיה: שרידים דלים שלי יישוב על גבעה ממזרח לנחל צלמון. שטח האתר כשבעה דונם, כיום רובו מוכשר ונטוע, חלקו מכוסה בצמחייה טבעית קוצנית. בעבר הבחינו באתר בבורות מים אחדים, בכריכה מטויחת ובחציבות, ונלקטו בו חרסים מן התקופות הרומית והביזנטית. שמואל קליין זיהה כאן לפני כמאה שנים את יישוב הכוהנים "האבוד" כפר עוזה או כפר עוזיאל, מקום מושבם של כוהני משמר אביה. לזיהוי זה ולדומיו אין על מה לסמוך; שרידי האתר דלים מאוד.

53. מערת קבורה: נחתכה בהכשרת שטח למטע, על מדרון מעל (ממערב) לנחל צלמון; מן המערה נותרו בשטח שרידים של גומחת קבורה גדולה ושלשה כוכי קבורה.

נביעת עין דשנה (אתר 6)

למעלה: טחנת סג'וריה (אתר 5 בנחל
צלמון תיכון), מבט ממזרח
למטה: טחנת אם איזכאייב (אתר 4 בנחל
צלמון תיכון), חזית מערבית

נחל צלמון תיכון

השטח שנסקר הוא רצועה ארוכה, שגודלה כ-7000x100 מ', לאורך תוואי וגדות הקטע המרכזי של נחל צלמון שתחילתו בעין צלמון (ראס אל-עין) בצפון והוא נמשך עד לקצה המזרחי של כרמי הזיתים בבקעת מע'אר. אפשר לחלק אזור זה של הנחל לשני קטעי נוף. עליון, מעין צלמון עד חורבת צלמון (ח' סלמה), המתאפיין באפיק עמוק וצר היוצר נוף של צוקים; הקטע

התחתון, הכולל בקעה נטועה בכרמי זיתים וביניהם עצים עתיקים רבים. בסקר תועדו בעיקר נקודות הקשורות באמות, בטחנות קמח ובחקלאות.

1. **עין צלמון (ראס אל-עין):** מעיין טבעי הנובע כ-10 מ' ממזרח לתוואי הנחל הנוכחי. המים נובעים מתוך סלע המורכב משכבת גיר רכה הרוכבת על שכבת גיר קשה. המים הזורמים יצרו בריכה עגולה בסלע במבואות המעיין (בקוטר כ-4 מ'), וגם תעלה שהובילה את העורפים לאפיק הנחל.

2. **אמת מים:** העוברת לאורך הגדה המזרחית, במרחק 50-100 מ' מאפיק הנחל. תעלה זו הובילה מים מראס אל-עין לבתי משפחת נקולא, לאורך כ-500 מ', ועל פי עדות תושבי המקום, פעלה עד לתקופת המנדט. מחלקה הצפונית של האמה נחשפו קטעים לאורך כ-100 מ'. האמה (ברוחב כ-0.5 מ') נחצבה בסלע ונחפרה במילויי אדמה.

3. **אמת המים של טחנת אם איזכאייב:** האמה שאורכה 50 מ' ורוחבה מטר אחד ניזונה מהאמה המוזכרת לעיל ומחולקת לשני קטעים: צפוני החצוב בסלע, ודרומי הבנוי מנדבכי אבן (מהם השתמרו רק הנדבכים התחתונים), המבוססים על סלע חצוב.

4. **טחנת אם איזכאייב:** טחנת קמח (8x14 מ') על הגדה המזרחית של הנחל. המבנה בנוי בציר מערב-מזרח (להבדיל מכל הטחנות האחרות בקטע נחל זה, הבנויות בציר צפון-דרום) ומחולק לשני קמרונות: הקמרון המערבי הוא חדר טחינה, הקמרון המזרחי הוא אולם קבלה. הארובה (בקוטר כ-0.6 מ') מותקנת בקיר הצפוני של הקמרון המערבי, כאשר חלקה העליון חצוב בסלע. הטחנה נקראת אם איזכאייב (אם השקים), בהיותה בעלת הספק טחינה כפול – שני שקים בבת אחת. הטחנה נבנתה בשלהי המאה ה"ט על ידי סבו של ג'מיל נח'לה מראמה.

למעלה: אמת מים בגדה המזרחית של נחל צלמון (אתר 8 בנחל צלמון תיכון), מבט מצפון למטה: טחנת אל-משרעה (אתר 17 בנחל צלמון תיכון) חזית דרומית

5. **האמה וטחנת סג'וריה:** טחנת קמח הנמצאת מעל לגדה המערבית של הנחל, הייתה קשורה בעבר לכפר סאג'ור ומכאן שמה. כיום נמצאת בשטחי משפחת נקולא. רוב הטחנה הרוס וממנה שרד מבנה הארובה (גובהו כ-7 מ' וקוטר הארובה כ-0.7 מ'). הטחנה הוזנה מאמת מים שמקורה בצינור, שהעביר את עודפי טחנת אם אל-זכאייב לגדה המערבית והתחבר לאמה. האמה והצינור תועדו בידי אביצור אך לא שרדו.

6. **מבנה מסורתי:** מבנה אבן (כ-8x8 מ') בנוי אבני גזית, הרוס בחלקו הגדול. על פי דברי משפחת נקולא בעלת המבנה, הוא הוקם במאה ה"ט.

7. **טחנת ראמיה:** טחנת קמח בגדה המערבית של הנחל. שם הטחנה קשור לכפר ראמה. הטחנה הרוסה ושרד ממנה מבנה הארובה (בגובה 7 מ') עם פתח עגול (בקוטר 0.7 מ'). אל הארובה, מצפון, מתחברת אמת מים (8.5x1.5 מ'. רוחב התעלה כ-0.7 מ').

8. **אמת מים:** האמה בנויה על הגדה המזרחית של הנחל. בעבר חצתה האמה את הנחל, בודאי על גבי גשר, בדרכה מטחנת ראמיה דרומה, אך הגשר לא שרד. האמה (כ-1500 2x1.2 מ') שרדה במספר קטעים, ולרוב היא בנויה ומותאמת לקוי הגובה במדרון על ידי בניית קירות טרסה שמגיעים עד לגובה כ-2 מ'. הקטע הצפוני של האמה נחפר ונחשף בידי מתנדבים של רשות הטבע והגנים. היא בנויה מאבנים ומטויחת מבפנים בגיר כתוש (רוחבה 0.8 מ' ועומקה 0.25 מ').

"מערת פולחן" (אתר 9
בנחל צלמון תיכון), מבט
מצפון-מערב

9. **"מערת פולחן":** מערה חצובה בסלע בצורת קמרון, בגדה המזרחית של הנחל, בציר צפון-דרום (אורכה 8 מ', רוחבה 3.5 מ', גובהה כ-5 מ'). הקיר המערבי של המערה הרוס בחלקו הגדול, דבר המאפשר להשקיף אל הנחל ממקום זה. בקיר המזרחי חצובות שלוש נישות מלבניות (אורכן 1 מ', רוחבן 0.8 מ', עומקן כ-0.6 מ') בגובה כ-1.1 מ' ממפלס רצפת המערה. מיקום המערה, במרחק מטרים ספורים מאפיק הנחל, וקיומן של נישות בקיר המזרחי, מעלים אפשרות שהמקום שימש, אולי, לפולחן הקשור לרפואת מים וטבע.
10. **מערה:** חצובה בגדה המזרחית של הנחל בסלע גיר חרסיתי, עם פתח מקומר במערב לכיוון הנחל. חדר המערה עגול וקטן (כ-3 מ' קוטרו; גובהו המרבי 1.5 מ') ובדופן המזרחית חצוב פתח נוסף (0.6x0.45 מ'). סביר להניח שהוביל לחדר נוסף או לכרך קבורה.
11. **קטע מאמת מים:** קטע מרשים מאמת המים לעיל (נקודה 8), הנמצא במרחק 5 מ' ממערב למערה 10. קטע זה בנוי מאבני גזית (רוחב תעלה חיצוני כ-3 מ' ופנימי 1.5 מ').
12. **קיר טרסה:** שרידי קיר טרסה (2x0.5 מ' ובגובה 2 מ') הבנוי בדופן המזרחית של הנחל.

טחנת כראדיה עליונה (אתר 15 בנחל צלמון תיכון), מבט מדרום

הקיר בנוי מאבני גוויל גדולות ובינוניות והוא מעיד על קירות דיפון שהיו בנחל ולרוב לא שרדו.

13. **שרידי אמה:** קיר 7×1 מ' שגובהו המרבי כ-1.5 מ' המסתעף מאמת המים 8 ויורד בכיוון הנחל מערבה. סביר להניח, שמדובר בקיר תמך של אמת מים לטחנת קמח שלא שרדה.
14. **מבנה:** שרידי מבנה מלבני 8×4 מ'; גובה מרבי כ-2 מ' שכיוונו צפון-דרום המחולק לשני חדרים רבועים. מיקום המבנה, על הגדה המזרחית בין אמת המים 8 לבין אפיק הנחל, מעלה סבירות ששימש כטחנת קמח קטנה שלא שרדה.
15. **טחנת כראדיה עליונה:** מבנה מלבני 10.5×6.5 מ', בציר דרום-צפון, שמור היטב. המבנה מחולק לשני קמרות: הקמרון הצפוני שימש לטחינה והדרומי כאולם קבלה. הטחנה נמצאת בראש מדרון ממזרח לנחל וניזונה מאמת מים (ברוחב פנימי כ-1 מ') הבאה מצפון-מזרח ועוברת על גשר (אורכו 10 מ', רוחבו 2.2 מ', גובהו כ-4.5 מ') הבנוי מעל קשת מרשימה $(3.2 \times 3$ מ'). בקצה הגשר מבנה הארובה, בעלת פתח עגול (קוטרו 0.75

- ועומקו 8 מ'). טחנה זו והטחנה להלן (נקודה מס' 16) נסקרו בידי אביצור שקרא להן טחנות כראדי וייחס את בנייתן לשני אחים ממשפחת סעד בשלהי המאה הי"ט.
16. **טחנת כראדיה תחתונה:** מבנה מלבני דומה למבנה לעיל (13.8x7.5 מ') הנמצא במפלס נמוך בכ-10 מ' מתחתיו, וניזון מעודפי מימיו אשר עברו אף הם באמה מעל לגשר.
17. **טחנת אל-משרעה:** טחנת קמח המורכבת ממבנה אורך (11.7x6.2 מ') מחולק לשני קמרונות בדומה לשאר הטחנות. במזרח ממוקמת ארוכה שנשמרה עד לגובה 6 מ', אליה התחברה אמה שלא שרדה. טחנה זו נסקרה בידי אביצור שמציין טחנה נוספת במרחק כ-800 מ' מדרום לה (טחנת ערבייה על שם כפר עראבה). טחנה זו נעלמה ואבניה נלקחו לצורכי בנייה.
18. **מבנה מתבן:** מבנה מרובע (4.5x4 מ' וגובהו כ-2.5 מ'). המתבן בנוי מאבני גזיול ואבני גזית בשימוש משני, המלוכדות בטין וקש. בני משפחת בושנאק, בעלי המקום, מעידים שהוא נבנה בתקופת המנדט. המבנה מהווה דוגמה יפה לבנייה מסורתית המשתלבת בנוף המקום.
19. **אמת מים:** קטע מאמת המים החוצה את הנחל. האמה בנויה משני קטעים: הקטע הדרומי עשוי בטון מודרני והצפוני בנוי מאבני גזית רבועות (16x0.8) ובגובה כ-1.6 מ'. מעבר המים מטיח מבפנים (רוחב 0.3 מ' ועומק כ-0.25 מ').
20. **אמת מים:** קטע ארוך יחסית של אמת המים (70x0.4 מ') החוצה את הנחל. האמה עשויה משילוב של חציבה, בנייה וחפירה באדמה; חלקה עשוי בטון מודרני.
21. **טחנת צלמון (אל-סלמיה):** טחנת קמח מלבנית מחולקת לשני קמרונות בדומה לטחנות לעיל (16x6.6 מ' גובהה כ-5.5 מ'). הארוכה משולבת בקיר המערבי (גובהה כ-7 מ'). בחדר הטחינה שבקמרון הפנימי כמה נישות ומגרעות הקשורות בקיבוע ובהפעלת אבני הרחיים.
22. **האמה וטחנת אם קיסלי:** קטע מאמת מים הנמצאת מדרום-מערב לנחל (כ-100x1.2 מ' ובגובה מעל ל-2 מ'). האמה מזינה טחנה שלא שרדה במזרח (טחנת אם קיסלי), ממנה נותרה רק הארוכה המתנשאת לגובה כ-6 מ'. בחלק המרכזי של קטע אמה זה בנויה בריכה מרובעת (5x4 מ' ובעומק 2 מ'), בצמוד לתחתית הדופן שלה. הבריכה בנויה מקירות בטון מודרניים בצמוד לקירות אבן משלב קדום יותר. בהמשך האמה, ליד הארוכה של טחנת אם קיסלי, יש שרידים של בריכה נוספת, המטויחת בגיר כתוש; סביר להניח שהיא נבנתה עם האמה.
- 23-25. **עצי זית עתיקים:** עשרות עצי זית עתיקים נטועים בכרמים בבקעת מע'אר שבתוכה עובר אפיק נחל צלמון. לעצים גזעים גדולים ולרוב חלולים, אחדים מהם בעלי היקף של 5.5-7.5 מ'.
26. **ח' סלמה (צלמון העתיקה):** תל קדום, עליו התקיים יישוב רב-תקופתי (בגודל 20-60 דונם), המרכזי באזור זה של נחל צלמון. התל היה מיושב כבר מתקופת הברונזה הקדומה (האלף השלישי לפסה"נ) והתקיים בו יישוב גם בתקופת הברזל (התקופה הישראלית הקדומה), אך הוא מופיע במקורות החל מהתקופה הרומית. צלמון מוזכר כיישוב יהודי

ברשימת היישובים שיוסף בן מתתיהו ביצר לקראת המרד נגד הרומאים בשנת 66. הוא מוזכר גם במקורות תלמודיים כיישוב של כוהנים ממשמרת אימר. באתר שרידי ביצור ובניית גזית, פריטים ארכיטקטוניים המצביעים על מבנה ציבורי (כנראה בית כנסת), מערות, קברים (סרקופגים) ומתקנים חצובים. על פי הממצא הקרמי שנאסף באתר בסקר של עוזי ליבנר, אפשר להסיק כי היישוב הגיע לשיאו בתקופה הרומית הקדומה ונראה כי נפגע בתקופת המרד הגדול בנסיבות שאינן מפורטות במקורות.

סיכום ומסקנות

בסקר הארכאולוגי של נחל צלמון, שהתרכז בשטחים שלאורך אפיק הנחל, בולטות התופעות הבאות:

ניצול של זרימת המים במורד הנחל, בטחנות קמח שהונעו באמצעות מים שהוזרמו אליהן באמות. הטחנות העתיקות ביותר הן בנחל פרוד (אתרים 33, 35, 36, 38) וגילן אלף שנים ויותר (ראשיתן אולי כבר בתקופה הביזנטית, לפני 1500 שנה). יתר הטחנות נבנו מימי הביניים המאוחרים עד לשלהי התקופה העות'מאנית. חלק מהטחנות פעלו גם בתקופת המנדט. נחל צלמון לאורכו (כולל נחל פרוד עליון) הוא אחד הנתיבים הרוויים בטחנות בארץ כולה (כ-25 טחנות תועדו, ועוד כמה טחנות שתועדו בעבר אך נמחקו).

יישובים חשובים התפתחו לאורך הנחל והסתמכו על מימיו לצד בורות האגירה: היישוב צלמון, על גדת הנחל ממש (אתר 26), וכן היישובים שהתפתחו בקרבת האפיק או במרחק קצר ממנו (פרוד, באר שבע הגלילית, כפר חנניה, ח' רביד, גינוסר). בנחל צלמון תיכון תועדו יישובים קטנים מאוד באתרים 25 ו-52, ומבנה מרשים אחד – אתר 51 – שקרבתו לאפיק הנחל אינה קשורה, כנראה, לתפקודו ושייכוּדו אינו ברור (מלבד שימושו בתקופה מאוחרת כאורווה). בנחל נמצאו שרידי חקלאות עתיקה – קירות טרסה, סכרי אבן פשוטים לרוחב האפיק ומדרגות עיבוד; תופעה מיוחדת היא בקעת הזיתים של מא'ער, שבה עשרות עצי זית מן העתיקים ביותר בארץ ישראל.